

Haarsnijderijen in

Een verhaal van vilt en vrienden

n Lokeren

dschap in het vernieuwde stadsmuseum Lokeren

In oktober 2011 opende het Stadsmuseum Lokeren opnieuw de deuren na een grondige renovatie van iets meer dan vijf jaar. De benedenverdieping toont nu een volledig vernieuwde vaste opstelling. De bovenverdieping (de voormalige stadsfeestzaal) wordt gereserveerd voor tijdelijke tentoonstellingen en evenementen. Maar de meeste aandacht in dit museum gaat naar een wat vreemde en weinig gekende industrietak: de haarsnijderij. Lokeren was in de 20ste eeuw een echt wereldcentrum van deze bijzondere nijverheid.

Auteur: Kris De Beule

Een opvallend neoclassicistisch gebouw aan de Grote Kaai in Lokeren is sinds de jaren 1930 de vaste stek van het Stedelijk Museum, zeer recent omgedoopt tot Stadsmuseum. Een kleine maar belangrijke naamsverandering, want het museum is niet alleen eigendom van de stad, maar vertelt ook het verhaal van het kleine dorp aan de Durme dat op een aantal eeuwen is uitgegroeid tot levendige provinciestad.

Het gebouw, in de plaatselijke volksmond gekend als 'd'aucadémie' (de oude Academie) werd in 1846 ontworpen door de Dendermondse architect Jean-Baptiste Beeckman en ligt pal in het centrum, aan het eveneens totaal gerenoveerde marktplein. Het multifunctionele gebouw deed in het verleden onder meer dienst als tekenacademie (vandaar de bijnaam), lijnwaadmeterij, brandweermagazijn, vrederecht en nog zo veel meer. Zelfs de werklozencontrole kreeg er in de jaren 1970 onderdak.

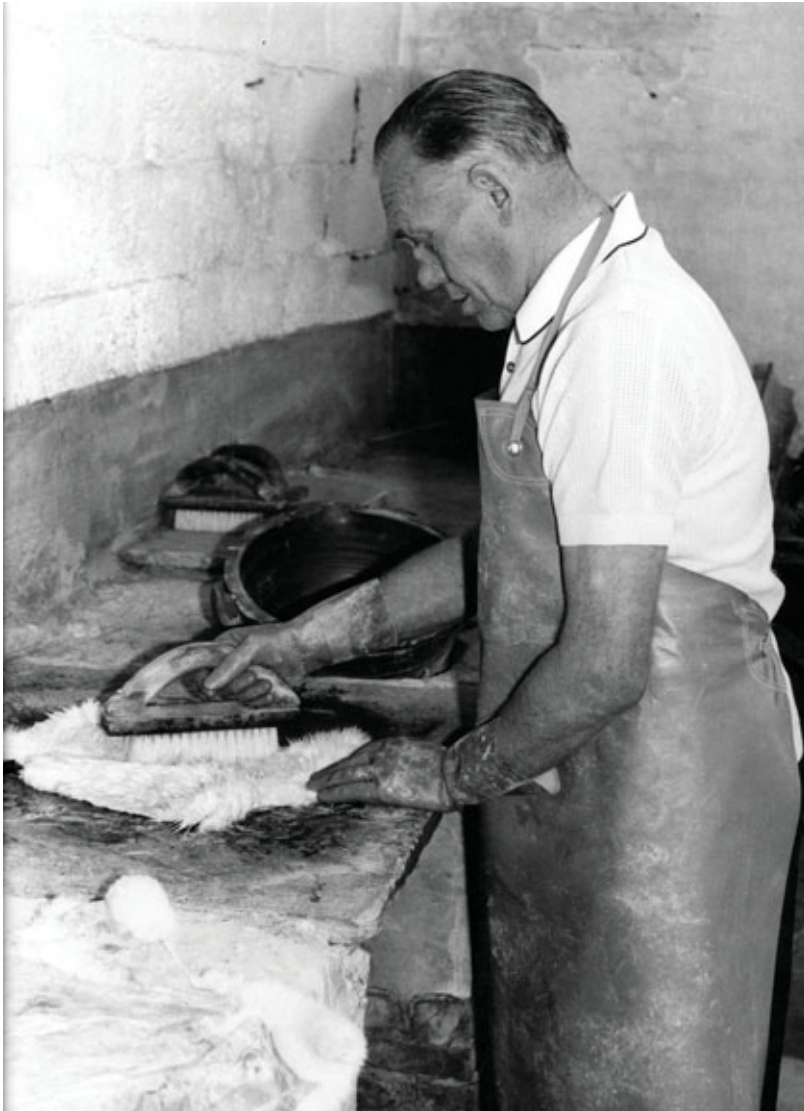
Het museum verhuisde in de jaren 1930 van een bovenzaaltje in het stadhuis naar dit gebouw en nam steeds meer plaats in beslag. Tot het uiteindelijk als enige overbleef, waardoor het gebouw voor het eerst een volwaardig museumgebouw werd. Eind de jaren 1970 werd het een eerste keer gerenoveerd. Anno 2011 is de tweede renovatie een feit.

Links: Zicht op de gerenoveerde buitengevel van het Stadsmuseum. (Foto: Kris De Beule)

Boven: Het huidige museumgebouw in 1910. (Foto: Stadsarchief Lokeren)

Boven: Een arbeider strijkt de vellen in met een chemisch product op basis van kwik. (Foto: Marcel Pieters)

Onder: De Lokerse stadsreuzen, hoedenfabrikant Petrus Jacobus Vrancken en zijn echtgenote. (Foto: Stadsarchief Lokeren)

Rechts: Twee kaarders aan het werk in de fabriek Epouse Jacobs (Foto Stadsarchief Lokeren)

De collectie van het Stadsmuseum Lokeren is heel divers. In 1896 kopen de Lokerse schatrijke industriëlen Gustave Maes en Hector Van Hooff de bezittingen van de pas ontbonden Sint-Sebastiaansgilde. Ze schenken de objecten aan de stad met als voorwaarde dat er een museum mee wordt opgericht. Gedurende de 20ste eeuw groeit de collectie gestaag met heemkundige voorwerpen van allerlei slag. Zo ontstaan een aantal interessante deelcollecties. Toch is het voor de bezoeker vaak moeilijk om een lijn te ontdekken in de overvloed aan tentoongestelde objecten.

Daar werd bij de renovatie komaf mee gemaakt. In principe heeft Lokeren met zijn museum hetzelfde gedaan als andere steden zoals Gent (STAM), Antwerpen (MAS) en Sint-Niklaas (STEM). Er is zeer bewust afgestapt van een traditioneel heemkundig museum dat vooral heel veel voorwerpen toont. Vanaf nu wordt een duidelijk en welomlijnd verhaal verteld: het verhaal van Lokeren, haar inwoners en haar deelgemeenten Eksaarde en Daknam.

De naam Lokeren wordt voor het eerst vermeld in 1114 en betekent 'plaats aan het heldere water'. Dat water is de Durme. Het kleine dorp krijgt in 1555 een enorme economische impuls doordat keizer Karel het een markttoerooi verleent. Het museum vertelt vervolgens hoe Lokeren in de 19de eeuw uitgroeit tot een arbeidersstad met tientallen fabrieken en met woonomstandigheden die vaak vergelijkbaar zijn met deze van het proletariaat in Gent of Aalst. In de deelgemeenten en buitenwijken is landbouw de voornaamste activiteit, maar in het stadscentrum zijn er vooral veel spinnerijen en weverijen. En dan is er die ene typische industrie voor de Durmestad: de haarsnijderij. Deze krijgt terecht een ereplek in het museum want de stad was in de 20ste eeuw een echt wereldknooppunt van deze nijverheid.

Toch is de haarsnijderij voor velen een illustere onbekende. Zo is er het verhaal van een Lokerse soldaat die als beroep 'haarsnijder' op zijn papieren had vermeld. Hij kreeg prompt de opdracht om zijn commandant met zeep en scheermes te scheren, omdat zijn officier dacht dat hij een kapper was. Ook vandaag nog doet dit misverstand de ronde, en zijn museumbezoekers vaak verrast dat ze in het museum geen kappersstoelen of scheermessen aantreffen maar wel zware machines om konijnen- en hazenvellen mee te bewerken. Het verhaal van de Lokerse militair zou trouwens waargebeurd zijn: de man in kwestie zou door dit voorval zijn ware roeping gevonden hebben en werd later een bekende kapper in de stad.

Het basisprincipe van het haarsnijden is heel eenvoudig. Van een konijnen- of hazenvel wordt de huid van het haar gescheiden. Het haar is op voorhand ingestreken met een chemisch product op basis van kwik, waardoor verviltig ontstaat. Het eindproduct is een luchtige, viltkrachtige haarmassa die verstuurd wordt naar hoedenfabrieken over de hele wereld om er vilten hoeden van te maken. Een echte Borsalino

(een bekend type gleufhoed met brede rand, genoemd naar de Italiaanse hoedenmaker Giuseppe Borsalino) was destijds heel vaak met Lokers konijnenhaar gemaakt.

Hoe en waarom is het zover kunnen komen dat deze stad, klein broertje van Gent en Antwerpen, waar het zo ongeveer tussenin ligt, uitgroeit tot een wereldcentrum van een toch wat vreemde industrietak?

In de 18de en 19de eeuw is Lokeren een belangrijk centrum van de hoedennijverheid, met een vijftiental ateliers waar viltten hoeden worden gemaakt. Deze nijverheid brengt veel welvaart in de stad, getuige de bouw van de Sint-Laurentiuskerk (1725) en het stadhuis (1760). In de jaren 1820 verlaten jaarlijks gemiddeld zo'n veertigduizend hoeden Lokeren. De bekendste hoedenmaker is een zekere Petrus Jacobus Franciscus Vrancken (1757-1833) die één van de meest welvarende burgers van de stad wordt. Vandaag is hij, samen met zijn echtgenote, vereeuwigd in de twee Lokerse stadsreuzen. Maar ten gevolge van internationale onrusten (onder andere de Amerikaanse burgeroorlog) moeten alle hoedenmakers in de loop van de 19de eeuw de deuren sluiten. De gouden tijden van Lokeren zijn voorbij.

Wat echter wel in Lokeren blijft is het voorbereidende werk van de hoedenindustrie: het bewerken van de konijnen- en hazenvellen als grondstof voor het vervaardigen van een viltten hoed. Deze vuile en zware arbeid groeit langzaam uit tot een zelfstandige nijverheid. In 1913 zijn er al vier fabrieken. Op het hoogtepunt (tijdens het interbellum) werken er op een bevolking van ongeveer twintigduizend Lokeraars meer dan drieduizend mannen en vrouwen in de haarsnijderij industrie. Meer dan vijftien procent van de totale bevolking dus, want dit cijfer houdt geen rekening met de vele thuiswerkers. Het museum is er in geslaagd om 44 fabrieken op het Lokerse grondgebied te lokaliseren. Maar ook dat aantal ligt in werkelijkheid nog hoger. Niet alle fabrieken of fabriekjes zijn trouwens 'volwaardige' haarsnijderijen. Sommige fabrikanten zijn gespecialiseerd in slechts enkele van de vele bewerkingen die een konijnenvel in de haarsnijderij moet ondergaan, of werken in onderaanneming. Sommige fabrieken stellen honderden mensen te werk, anderen slechts een tiental.

Het productieproces van de haarsnijderij is bijzonder arbeidsintensief. Het basisproduct is een konijnenvel dat binnenstebuiten in de fabriek arriveert, met andere woorden zoals het van het dode dier is afgestroopt. De leveranciers hebben dit vel reeds bewerkt met naftaline tegen vliegen en ander ongedierte. Ook mottenbollen zijn op basis van naftaline gemaakt. De scherpe en doordringende geur van mottenbollen kenmerkt de haarsnijders, die je meestal van ver kan 'ruiken' wanneer ze na hun dagtaak een winkel of café binnenstappen of gewoon op straat passeren.

De aangeleverde vellen moeten eerst gereinigd worden. Dat gebeurt in de zogenaamde trommel of

'douche'. Hierin wordt een hoeveelheid vellen gestopt, samen met zand en zagemeel. Bij het rondraaien van de grote houten trommel ontstaat een schurend effect en worden vet en eventuele bloedresten opgenomen door het zand en zagemeel.

Daarna gaan de vellen naar de kaarders. De kaarders zijn altijd mannen die twee aan twee aan hun kaarderbak zitten. Hun taak is het vel opensnijden en het overtollige van het vel verwijderen: de poten, de oren, het bekje en het staartje. Dat doen ze met een scherp mes, meestal zelf gemaakt. De kaarders zijn stukwerkers. Hoe meer vellen ze per dag opensnijden, hoe meer ze verdienen. Maar veel van wat ze verdienen geven ze uit in het dichtstbijzijnde café. Veel kaarders staan gekend om hun dronkenmanschap en hun ruwe en harde taalgebruik, maar ook om hun harde werk en hun kameraadschap onder elkaar.

Op de bovenzijde van een konijnenvel staan lange windharen die niet geschikt zijn voor viltfabricatie. Deze haren worden uit het vel 'getrokken' door zogenaamde *trekassen*, een typisch Lokers dialectwoord waarmee arbeidsters bedoeld worden die in de trekzaal de lange windharen uit het vel verwijderen met hun trekmachine. Deze windharen worden niet weggesmeten, maar gaan naar de matrassenfabrieken waar ze dienen als vulling voor matrassen en kussens. Oude Lokeraars herinneren zich vast nog het 'haren' bed waarin ze als kind hebben geslapen. En vandaag wordt van een hippie, of van een persoon met lang en onverzorgd haar nog steeds gezegd dat hij wat te lang of te veel in een 'haren' bed heeft geslapen.

Daarna volgt één van de belangrijkste bewerkingen: het instrijken van het vel met een product op basis van kwikzilver en salpeterzuur. De bedoeling hiervan is om de gladde hoornlaag rondom de konijnenharen te splijten. Hierdoor gaan de haartjes aan elkaar klitten, wat op zich de basis is van het verviltingsproces. Het instrijken gebeurt vanaf de jaren 1950 meestal machinaal, maar daarvoor - en zeker tot aan de Tweede

Boven: Een 'snijasse' aan het werk in de fabriek Epouse Jacobs (Foto Stadsarchief Lokeren)

Midden: Een beluik met thuiswerkers, de zogenaamde steirtjessnijders (Foto Stadsarchief Lokeren)

Onder: De enige vrouw aan het hoofd van een Lokerse haarsnijderij, Anna Cogen, hier met echtgenoot en dochters. (Foto Stadsarchief Lokeren)

Wereldoorlog - nog heel dikwijls met de hand. De arbeiders dragen lange handschoenen maar hebben geen enkele mondbescherming. Het inademen van de giftige kwikdampen maakt dat veel arbeiders aan kwikvergiftiging lijden. De nagels worden rood, de tanden bruin en zwart. Ze krijgen ernstige huid- en longaandoeningen en hun handen beven. Ze zijn, zo zegt alweer de volksmond, 'gepakt van de mercure'. Met 'mercure' bedoelt men het kwikmengsel dat in elke fabriek apart en met een andere chemische samenstelling wordt aangemaakt. Men spreekt van het 'secret' omdat veel fabrieken van hun scheikundige samenstelling een goed bewaard geheim maken.

Er is concurrentie tussen de fabrieken om het beste instrijkresultaat. Maar omdat elke fabriek zijn eigen mengsel produceert, ontstaat een oncontroleerbare toestand die de volksgezondheid ernstig in gevaar brengt. Wanneer het scheikundig product door de fabrieken wordt geproduceerd, hangt de lucht boven de stad vol met giftige dampen waaraan jong en oud zijn blootgesteld. In 1952 wordt daarom door de stad een Stedelijk Scheikundig Labo opgericht dat vanaf dan voor alle fabrieken dezelfde instrijkvloeistof gaat fabriceren.

Tot vandaag voelt Lokeren de gevolgen van het kwikgebruik aan den lijve. De gronden van de voormalige haarsnijderijfabrieken zijn zwaar vervuild, in het bijzonder de locaties waar de haren ingestreken werden en het scheikundig product werd aangemaakt. Maar de sites zijn al lang geen eigendom meer van de oorspronkelijke fabrieksbazen. De nieuwe eigenaars kunnen uiteraard niet aansprakelijk worden gesteld voor deze historische vervuiling. Heel wat verlaten fabrieksterreinen zijn jaren blijven liggen als echte kankerplekken binnen de stad. Slechts heel recent, in 2011, zijn de ruïnes van de drie grootste fabrieken (Hoedhaar, Passavant en Epouse Jacobs) met de grond gelijk gemaakt. In 2011 is de Openbare Vlaamse Afvalstoffen Maatschappij (OVAM) gestart met de sanering van de site Hoedhaar. Na de sanering zal op de site een woonproject worden gerealiseerd met respect voor het verleden van de gronden. In de nieuwe architectuur zouden elementen verwerkt worden die verwijzen naar de vroegere haarsnijderijfabriek.

Maar keren we terug naar het bewerkingsproces van de konijnen- en hazenvellen. Na het instrijken worden de vellen gedroogd, en na nog enkele kleinere bewerkingen is het tenslotte tijd voor het echte haarsnijden. Bij deze handeling, meestal door een vrouw gedaan die men in de fabriek een *snijasse* noemt, worden het haar en de huid van elkaar gescheiden. De huid wordt er machinaal in zeer smalle reepjes afgesneden, die men in het vakjargon de 'vermicelle' noemt. Ook dit is geen wegwerpproduct maar wordt verkocht aan de lijmfabrieken. Men maakt er een zeer goede en sterke lijm van, ook wel 'col de lapin' genoemd. Het haar hangt na het snijden nog min of meer aan

elkaar in de vorm van een vlies. Daarna worden er de laatste oneffenheden uit verwijderd (door de *stukken-uittrekster*) en worden de twee buikhelften links en rechts afgetrokken (door de *buikafrekster*). Tenslotte wordt alles op een bolletje gerold en in een zak gestopt (door de *vliezenmaakster*), klaar voor verzending naar hoedenfabrieken over de hele wereld.

Een heel apart facet van de haarsnijderij industrie zijn de thuiswerkers of zogenaamde *steirtjessnijders*. Even recapituleren: de staartjes van de konijnen en hazen zijn enkele bewerkingen voordien door de kaarders verwijderd, maar ook daar staat veel bruikbaar haar op dat uiteraard niet verloren mag gaan. Nadat ze in een vat met het scheikundig product zijn behandeld, gaan ze naar de thuiswerkers. Meestal zijn dat vrouwen die om bij te verdienen na hun dagtaak thuis aan tafel het haar van konijnenstaartjes knippen, tot in de late uren. Maar ook de kinderen helpen na schooltijd mee. Er zijn verhalen gekend van arbeiders die in een klein schamel huisje woonden, dat eigendom was van de fabrieksbaas. Elke maand betaalden zij hun huur in natura door het knippen van menige kilo's konijnenstaartjes. Het geknipte haar kon natuurlijk niet op een vlies gerold worden, en verdween in een blaasmolen waar het als luchtige haarmassa uitkwam. Daarna werd het eveneens verpakt in zakken en was het klaar om te exporteren.

Het Stadsmuseum Lokeren toont het volledige productieproces, maar heeft ook aandacht voor enkele markante figuren binnen de haarsnijderijgeschiedenis. Een heel apart figuur is mevrouw Anna Cogen (1891-1962), de enige vrouw aan het hoofd van een Lokerse haarsnijderij. Ze wordt zowel 'La Belle Anna' als 'De Zotte Anna' genoemd. 'Belle' omdat het een statige dame was, een society figuur die altijd prachtig gekleed ging, zich liet rondrijden met een chauffeur en pronkte met haar weelde en rijkdom. 'Zot' omwille van haar wispelturig karakter, haar legendarische driftbuien en omdat sommigen ook haar selectieve liefdadigheid in vraag stelden. Anna was een strenge vrouw met het hart op de juiste plaats. Ze sprong bij waar de nood het hoogst was door eten of kolen toe te stoppen aan de armste gezinnen. Maar tegelijk was ze een harde en gedreven zakenvrouw die haar personeel zeker niet beter betaalde dan de andere fabrieksbazen. Op zich een bijzonder ambigu persoon dus. Ze werd na haar dood vereerd met een eigen straatnaam (de Anna Cogen straat) maar kende tijdens haar leven minstens evenveel vijanden als vrienden.

Een tweede markante figuur in de haarsnijderij-industrie is Karel Beerblock (1854-1918). In 1907 richt deze Gentse socialist op het huidige Sint-Laurentiusplein (toevallig het pleintje achter het huidige museumgebouw) een coöperatief haarsnijderij-atelier op. Hij wil bewijzen dat ook in de armste en vuilste fabriekstakken een menswaardige en sociale

aanpak mogelijk is. De miserabele werkomstandigheden van de Lokerse haarsnijders zijn hem opgevallen door samen met zijn goede vriend, de socialistische journalist August De Winne, Vlaanderen rond te reizen in functie van de reportage 'Door Arm Vlaanderen'.

Karel Beerblock schaft het thuiswerk af en geeft zijn arbeiders stabiele lonen en een atelier met licht en lucht. Hij wijst de haarsnijders erop dat betere werkomstandigheden hen gelukkiger en gemotiveerder zullen maken, en hen weg zullen houden van drankmisbruik en schulden. De arbeiders voelen zich echter bekocht: het werk blijft zwaar, vuil en uiteindelijk slecht betaald. Na enkele jaren neemt een ontgoochelde Beerblock het niet langer op voor zijn arbeiders. Hij buit hen, onder andere door thuiswerk, even hard uit als de andere fabrieksbazen. In 1912 schrijft hij het lijvige boek *Thuiswerk in België. De haarsnijderijverheid in Vlaanderen*, het enige werk over de haarsnijderij uit de eerste helft van de 20ste eeuw. De negatieve teneur van het boek toont duidelijk aan dat hij niet langer socialistisch, maar zeer uit-

Karel Beerblock op de voorpagina van *De Vlasbewerker*, november 1896. (Collectie Stadsmuseum Lokeren)

Boven: Etiket (Collectie Stadmuseum Lokeren)

Onder: De enige hoed waarvan we met zekerheid weten dat hij in Lokeren vervaardigd is (Collectie Stadmuseum Lokeren, foto Kris De Beule)

Rechts: Zicht op de haarsnijderijafdeling van het Stadmuseum (Foto Kris De Beule)

drukkelijk kapitalistisch denkt en handelt.

De haarsnijders spelen op het einde van de 19de eeuw bij de strijd voor betere lonen en werk-omstandigheden in Lokeren een belangrijke rol. De eerste Lokerse socialisten komen uit de haarsnijderijsector en kunnen snel een aantal van hun collega's en lotgenoten overtuigen. Een staking in de haarsnijderij van François Beel in 1891 is de aanleiding voor het ontstaan van een Lokerse christelijke vakbond. Daarnaast richt de katholieke schepen Maurice Van Damme een eigen haarsnijderij op: 'Couperie La Durme', dat later 'Hoedhaar' zal heten. Maar de haarsnijderijsector telt traditioneel heel wat arbeiders in haar rangen die lid zijn van de socialistische vakbond en het communistisch geïnspireerde vakblad 'De Vellenbewerker' lezen.

Tot eind de jaren 1960 gaat alles goed. Maar dan begint de haarsnijderijsector langzaam uit te doven. Hiervoor zijn verschillende oorzaken. Ten eerste is er de economische crisis van de jaren 1970 die alle sectoren treft maar voor Lokeren extra hard aankomt, want niet alleen de haarsnijderij wordt getroffen. In Lokeren zijn er daarnaast vooral veel spinnerijen en weverijen. Ook die traditionele textielindustrie wordt hard getroffen met lange rijen Lokerse werklozen tot gevolg.

Ook het modebeeld verandert. Mensen dragen minder een hoed. Rituelen als een hoed afnemen om een voorbijganger te groeten, verdwijnen haast volledig uit het straatbeeld. De opkomst van de auto is hierbij wellicht de echte doodsteek. Mensen gaan minder te voet, en wie niet te voet gaat heeft ook geen hoed nodig. Bovendien is de haarsnijderij een zeer arbeidsintensieve sector waardoor de loonkost een zware dobber wordt voor veel fabrikanten. Voor de hoedenfabrieken wordt het goedkoper om hun vilthaar in lage loonlanden te bestellen. Door sommige stappen in het productieproces uit te schakelen, probeert men het tij nog te keren. Op het einde bijvoorbeeld worden er al lang geen vliezen meer gemaakt, maar verdwijnt alle haar onherroepelijk in de blaasmolen, wat minder personeel vergt, sneller gaat en dus goedkoper is. Maar toch moeten de fabrieken één voor één de deuren sluiten.

De laatste fabriek is 'Passavant en Co', die nog actief is tot 2008. Hoewel hier op het laatste nog slechts enkele personen werken, en het laatste decennium helemaal niet meer te vergelijken valt met de bloeiperiode van weleer. Maar op zijn hoogtepunt was Passavant een modelfabriek. De oorspronkelijke Britse eigenaar, Alex Passavant, gaat in 1928 bij de bouw van de fabriekshal in tegen het donkere en stoffige imago van de haarsnijderijen. Een soort tweede Karel Beerblock dus, maar zonder de uitgesproken socialistische reflex. De fabriek is licht, luchtig, ruim en strak van ontwerp. Het respect voor het welzijn van de arbeider wordt ook doorgetrokken in de sociale omkadering. De directeurs van Passavant & Co praten met de vakbonden van elke strekking, en laten

naast de fabriek een aantal modelarbeiderswoningen bouwen. Die huisjes staan er nog altijd, en zijn de laatste stille getuigen van een uitgestorven industrie. Passavant en Co blijft tot het einde leveren aan Borsalino.

Praktisch

Ontdek het verhaal van de haarsnijderij in Lokeren in het vernieuwde Stadsmuseum Lokeren. Het museum is geopend van woensdag tot en met zondag, van 14 tot 17 uur, en op zondag ook van 10 tot 12 uur. De toegang is gratis. Reserveren is niet nodig. Geleide groepsbezoeken kunnen aangevraagd worden via het Infopunt Toerisme Lokeren op het nummer 09 340 94 74.

Stadsmuseum Lokeren, Markt 15a, Lokeren

Kris De Beule (°1968) werkte jaren achter de schermen van televisieproductiehuizen als regisseur, producer en eindredacteur. Van 1995 tot 2006 was hij gemeenteraadslid in zijn thuisstad Lokeren. In 2006 maakte hij op eigen initiatief de documentaire 'Lokeren, haarsnijderijstad' waarin hij oude haarsnijders interviewt, en waarvan nu fragmenten in de nieuwe museumopstelling worden getoond. Hij werd hiervoor in 2007 tot meest verdienstelijke inwoner van de stad uitgeroepen. Sinds 2009 is hij deeltijds in het Stadsmuseum Lokeren tewerkgesteld. Hij is daarnaast nog steeds deeltijds freelance regisseur.

